

UNDANG-UNDANG BAGI DIRI KERAJAAN TERENGGANU, 1911 DAN PENGEKALAN STATUS MELAYU ISLAM TERENGGANU

(The Law for the Self-Government of Terengganu, 1911 and the Maintaining of the Status of Malay Muslims in Terengganu)

Nik Haslinda Nik Hussain
nlinda@usm.my

Pusat Pengajian Ilmu Kemanusiaan
Universiti Sains Malaysia

Abstrak

Makalah ini bertujuan meneliti Undang-undang Tubuh (Perlembagaan) Negeri Terengganu atau dinamakan Undang-undang Tubuh bagi Diri Kerajaan Terengganu Nama rasminya *Iqtan al-Muluk bi ta'dil al-suluk (Iqtanul Muluk)*. Penggubalan *Iqtanul Muluk* sebagai penegasan kedaulatan negara bangsa Terengganu dalam mengekalkan status Melayu Islam. Tujuan utama penggubalannya bagi mengukuhkan kedudukan raja dan agama Islam di negeri Terengganu daripada pengaruh British. Penulisan makalah ini dihasilkan melalui kaedah kepustakaan dengan mengumpul data berkaitan, seperti teks Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu, cap mohor di Arkib Negara Malaysia Kuala Lumpur dan cawangan negeri Terengganu serta Muzium Terengganu. Melalui kaedah sejarah, teks *Itqanul Muluk* ditelusuri dan dianalisis untuk melihat konsep penegasan kedaulatan negara bangsa Terengganu sehingga mampu mengekalkan status Melayu Islam di negeri itu. Secara keseluruhannya, kajian ini mendapati *Itqanul Muluk* menjadi benteng dalam mempertahankan dan menyelamatkan Terengganu daripada dikuasai oleh British sehingga status Melayuiyah dan Islamiyah yang terkandung di dalamnya masih kekal hingga ke hari ini.

Kata kunci: Undang-undang Tubuh (Perlembagaan) Negeri Terengganu, Melayuiyah, Islamiyah, perlembagaan negeri Islam, kerajaan Melayu Islam, pengaruh British

Abstract

The Law for the Self-Government of Terengganu, or Iqtanul-Muluk bi Ta'dil al-Suluk was written to strengthen the position of the King and Islam and to resist the

influence of British colonial powers in the state of Terengganu. This law is regarded as a constitution for the state because of its generality that can be interpreted as meeting the requirements of an Islamic state constitution. The reason for drawing up this important document in the context of the State was the result of a conscious awareness to save Terengganu from the directly or indirectly from British control. This paper seeks to examine the assertion of sovereignty in Iqtanul Muluk for the nation-state of Terengganu and maintaining the position of the Malay Muslims. This study was conducted using library research, which includes the gathering and collecting of relevant literature, and data from documents such as the text of the Law for Self-Government of Terengganu and royal seals from the National Archives of Malaysia in Kuala Lumpur and the Terengganu branch, as well as the Museum of Terengganu. Using the method of historical research, the text of Iqtanul Muluk was carefully analyzed to determine the nation-state sovereignty of Terengganu, which preserved the status of the Malay Muslims in the state. Overall, the research reveals that Iqtanul Muluk was successful in preventing Terengganu from being completely overpowered by the British to the extent that a strong Malay and Muslim identity is still felt in the state till today.

Keywords: Law for Self-Government of Terengganu, Melayuiyah, Islamiyah, Islamic constitution, Malay-Muslim government, British influence

PENDAHULUAN

Terengganu merupakan antara negeri tertua di Tanah Melayu, dipercayai telah wujud semasa kegemilangan Kerajaan Srivijaya.¹ Terengganu menjadi kerajaan pelabuhan sejak awal abad ke-18 lagi,² dengan kedatangan ramai pedagang dari segenap pelusuk rantau. Ketamadunan negeri ini bukan setakat diperlihatkan dengan kemajuan hubungan perdagangan, malah juga pada pengurusan pemerintahan dan kedaulatan undang-undang. Pergolakan yang berlaku di beberapa buah negeri di Tanah Melayu, khususnya di Pahang, memperlihatkan campur tangan Inggeris. Keadaan ini membimbangkan kerajaan Terengganu, apatah lagi setelah penentang British di Pahang berusaha mendapatkan perlindungan dan pertolongan di Terengganu. Kedatangan askar Inggeris ke Terengganu bertujuan memburu penentang menyebabkan Sultan dan pembesar negeri bertambah cemas.

Memandangkan sistem pemerintahan dan kedaulatan kerajaan telah mula digugat, maka langkah wajar perlu diambil. Bagi memantapkan pemerintahan dalam menghadapi tekanan British, Sultan Zainal Abidin dengan persetujuan penasihat dan pembesar negeri melaksanakan undang-undang bagi kerajaan negeri Terengganu yang dikenali sebagai *Iqtan al-Muluk bi Ta'dil al-Suluk*. Pada 2 November 1911 Kerajaan Terengganu telah menggubal perlembagaan yang mampu melindungi

negeri itu daripada penguasaan pihak luar. Undang-undang ini merupakan dokumen perlembagaan (bertulis) tertinggi yang memperuntukkan secara khas kuasa bagi penubuhan dua badan tertinggi di negeri Terengganu, iaitu Jemaah Mesyuarat Kerajaan dan Jemaah Menteri. Perundangan ini juga menandakan telah wujud perlembagaan bertulis, sekali gus wujudnya sistem pemerintahan beraja berpelembagaan yang berteraskan Islam. Malangnya undang-undang tubuh yang baharu itu tidak dipatuhi, dan keadaan ini memudahkan usaha British menguasai sepenuhnya pentadbiran negeri Terengganu. Kemudian, berikutan dengan kematian Sultan Zainal Abidin III pada 26 November 1918, dan semasa pemerintahan Sultan Muhammad II, pihak Inggeris telah berjaya mentadbir Terengganu. Cabaran untuk mengekalkan Terengganu sebagai Kerajaan Melayu Islam semakin jelas apabila berkuatkuasanya Perjanjian Terengganu dengan Great Britain pada 24 Mei 1919.

UNDANG-UNDANG BAGI DIRI KERAJAAN TERENGGANU, 1911 DAN ISU COP KUASA

Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu dinamakan sebagai *Itqan al-Muluk bi Ta'dil al-Suluk (Itqanul Muluk)* yang bermaksud “Kesungguhan Raja-raja dengan Pemerintahan yang Adil”. Undang-undang ini menjadi perlembagaan bagi negeri Terengganu yang digubal pada tahun 1329H/1911M semasa pemerintahan Duli Yang Maha Mulia Sultan Zainal Abidin III (1881-1918). Zaman pemerintahan Baginda dianggap zaman kemuncak perkembangan dan kegemilangan perundangan Islam di Terengganu. Islam dipercayai telah datang ke Terengganu sejak abad ketujuh Hijrah (13M).³

Menariknya dalam undang-undang awal ini, Raja juga tertakluk pada peruntukan undang-undang dan hukum syarak. Seseorang Raja itu hendaklah tiada kecacatan yang besar yang menyalahi sifat Raja-raja ataupun mempunyai sifat kekejian yang tidak diharuskan syarak.⁴ Begitu juga dalam membuat sesuatu keputusan, Raja digalakkan mengadakan mesyuarat⁵ sekalipun memiliki kuasa prerogatif dalam melantik, memecat atau menjatuhkan hukuman.⁶ Gesaan ini selaras dengan anjuran al-Quran, iaitu dalam segala urusan, hendaklah kamu bermesyuarat atau berbincang sesama kamu. Garis panduan ini memperlihatkan bahawa keputusan yang dicapai secara kolektif adalah yang terbaik sama ada keputusan itu diputuskan oleh Raja atau pembesar yang lain.

Kedudukan Islam sebagai undang-undang tertinggi dalam Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu ini bersifat mudah, kerana telah diperuntukkan dengan jelas dalam undang-undang bertulis negeri, tanpa perlu menganalisis daripada rekod sejarah atau amalan tradisi penduduk. Undang-undang ini menjadi bukti dan tanda

bahawa Islam telah berdaulat di negeri Terengganu, selain bukti penemuan Batu Bersurat Terengganu.⁷

Undang-undang *Itqanul Muluk* secara umumnya mengatur tatacara dan garis panduan dalam pelantikan pemerintah negeri dan menetapkan sumber bagi rujukan perundangan yang perlu diteliti. Undang-undang *Itqanul Muluk* ini mempunyai mukadimah (pendahuluan), peruntukan undang-undang sebanyak 53 Fasal, serta *khatimah* (penutup) yang memuatkan peraturan mengenai pelantikan Raja, kaedah pemerintahan, pelantikan Menteri dan Menteri Besar, mesyuarat Kerajaan, undang-undang dan adat negeri dan kedudukan Islam sebagai agama negeri. Undang-undang ini digubal bagi dua tujuan utama, iaitu memelihara kedaulatan agama Islam dan kesejahteraan negeri Terengganu. Oleh sebab itu, dalam aturan pelantikan Raja dan Menteri, pemilihan pembesar dan pemimpin, garis panduan pemerintahan dan pemeliharaan dua institusi ini sangat menitikberatkan kepatuhan kepada agama Islam atau hukum syarak.

Sehubungan itu, makalah ini akan mengulas tentang kesedaran kebangsaan dan nasionalisme Melayu oleh pemimpin tertinggi kerajaan Terengganu (1911) dalam usaha mempertahankan dan mengekalkan kedaulatan Melayuiyah dan Islamiyah ketika menghadapi pemerintahan dan pentadbiran British selepas perang sehinggalah Terengganu bersama Persekutuan Tanah Melayu mencapai kemerdekaan pada 31 Ogos 1957.

British menguasai Terengganu melalui pembaharuan sistem pentadbiran tanah atau Akta Peraturan Tanah Baru setelah berjaya melantik Penasihat British pada 24 Mei 1919. Mempertahankan dan mengekalkan kedaulatan Melayuiyah serta Islamiyah ini dirakam sebagai akta melalui penzahiran Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu pada tahun 1911. Misalnya, fasal 51 “Agama Negeri dan Agama Lain” mencatatkan bahawa:

Sesungguhnya telah disifatkan dan disebutkan dan ditetapkan selama-lamanya kerajaan Terengganu ini kerajaan Islamiyah Melayuiyah ialah dikatakan agama negeri dan kerajaan maka tiadalah boleh sekali-kali sebarang agama lain menjadi atau disebut agama negeri – sekalipun banyak segala bangsa dengan agama diamalkan dan dibenarkan masuk diam di dalam negeri dan jajahan Terengganu.

Berdasarkan fasal 51 tersebut dengan jelas menunjukkan bahawa kerajaan Terengganu merupakan kerajaan Islam Melayu. Kedua-dua perkataan, iaitu Islam dan Melayu menjadi satu yang disebut sebagai Islam Melayu bagi kerajaan Terengganu, yang juga bermaksud Kesultanan Terengganu. Oleh itu, penggubalan *Itqanul Muluk* ini mempunyai kaitan dengan usaha mempertahankan dan mengekalkan kedaulatan Islam dan Melayu di Terengganu. Melalui undang-undang ini Sultan Terengganu

berjaya mengekalkan status Melayuiah dan Islamiyah negeri tersebut daripada pencerobohan kuasa luar terutama cabaran daripada British selepas 1909. Mulai tahun 1910, British terus berusaha untuk berkuasa dalam kerajaan Terengganu. Oleh itu, pada tahun 1911 Undang-undang bagi Diri (Undang-undang Tubuh) kerajaan Terengganu disusun dan diwujudkan semasa pemerintahan Sultan Zainal Abidin III. Antara fasal dalam undang-undang ini dengan jelas menyatakan Terengganu ialah negeri Melayuiah dan Islamiyah. Kemunculan *Itqanul Muluk* sebenarnya didorong oleh suasana politik serantau semasa yang memperlihatkan kerakusan British mencampuri pemerintahan negeri-negeri Melayu ekoran Perjanjian Great Britain-Siam tahun 1909. Dengan kata lain, *Itqanul Muluk* terhasil di tengah-tengah suasana politik semasa yang mendedahkan Terengganu kepada bahaya ditakluki oleh Britain, dengan kerelaan Belanda dan Siam, yang mendapat kuasa monopoli untuk menjajah negeri Melayu di Semenanjung.

Keadaan ini telah meletakkan semua negeri Melayu termasuk Terengganu dalam kancuh bahaya ditakluki secara langsung oleh British. Menyedari hakikat inilah Sultan Zainal Abidin III dengan nasihat para ulama dan persetujuan para pembesar negeri Terengganu menggubal dan mengisytiharkan *Itqanul Muluk* pada 1911. Tujuan utama pengisytiharan undang-undang negeri atau perlembagaan tersebut adalah untuk membenteng kemerdekaan Terengganu daripada dibolosi kuasa asing, dan demi mengelakkan Terengganu dari terlepas keempunyaannya daripada bangsa Melayu Islam negeri itu. Ternyata penggubalan *Itqanul Muluk* merupakan satu usaha untuk memelihara kemerdekaan nusa dan bangsa daripada campur tangan dan pencerobohan oleh kuasa asing. Sesiapa sahaja termasuk para menteri dan ahli Jemaah Pangkuan Kerajaan yang bertindak atau berikhtiar mengadakan sebarang perjanjian dengan kuasa asing atas maksud hendak menyerahkan negeri dan kerajaan Terengganu atau hendak mengurangkan kuasa dan hak kerajaan Terengganu dianggap telah “menderhaka kepada raja dan kerajaan ... dan boleh dihukum sepadan dengan dosanya.” *Itqanul Muluk* juga menekankan lunas kemutlakan kedaulatan nusa dan bangsa mengatasi kedaulatan dan kekuasaan raja. Di bawah judul “Tegahan di atas Raja,” Fasal ke-14 *Itqanul Muluk* menyatakan bahawa:

Maka tiada lulus dan tiada sah sekali-kali raja membuat perjanjian atau ikhtiar melepas atau menyerahkan negeri dan kerajaannya atau sebahagian daripada kuasa kerajaan atau hukumnya itu kepada sebarang mana-mana kerajaan atau kepada kuasa-kuasa bangsa Eropah atau lain-lainnya.

Maka jikalau raja cuba lalui larangan dan tegahan itu, nescaya disifatkanlah akan dia memecahkan amanah yang diletakkan atasnya, serta tiada sah perbuatan yang demikian itu.

Maka tatkala itu tiadalah diwajibkan di atas ahli-ahli kerjaan dan segala rakyat bersetia lagi dengan dia. Haruslah diturunkan dia daripada takhta kerajaannya dan diangkatkan pula gantikan.

Sesuai dengan sifat *Itqan Muluk* yang dianggap sebagai sebuah perlembagaan bagi sesebuah negara, maka *Itqan Muluk* mempunyai ciri yang menepati perlembagaan negara Islam. Dokumen ini mempunyai cop mohor Sultan Zainal Abidin III. Oleh itu, cop mohor yang dicop pada semua surat rasmi sangat penting dalam semua urusan termasuklah urusan pemberian hak milik tanah. Sistem pentadbiran tanah dalam ketatanegaraan Melayu tradisional, dan proses pemberian hak milik tanah perlu melalui cop yang dikeluarkan oleh sultan dan dimiliki oleh kerabat diraja atau umumnya golongan istana. Walau bagaimanapun, isu cop mohor ini telah dimanipulasi oleh pihak British dengan membuat tuduhan bahawa cop yang dikeluarkan oleh sultan dan pembesar atau golongan istana mengakibatkan berlaku paksaan terhadap petani. Ekoran itu, petani berasa tidak puas hati, akhirnya bangkit menentang golongan istana sepertimana berlaku kebangkitan 1928 yang dikatakan menentang golongan istana.⁸ Laporan yang dibuat oleh Pesuruhjaya Tanah dan Galian pada 19 Mei 1928 menyatakan bahawa terdapat kekasaran yang dilakukan oleh golongan istana terhadap petani melalui cap, seperti cop kurnia, cop kuasa dan cop zuriat yang dikeluarkan oleh sultan sehingga membawa kepada kebangkitan 1928. Laporan tersebut cuba menyakinkan bahawa telah wujud hubungan yang tidak baik antara petani dengan golongan istana. Dalam kenyataan tersebut beliau menegaskan bahawa kebangkitan 1928 merupakan antigolongan istana. Tentangan ini berpunca daripada kekerasan yang dilakukan oleh golongan istana terhadap petani melalui cop kuasa tersebut. Antara dakwaan beliau yang ditulis dalam laporan tersebut ialah kesusahan rakyat berkenaan dengan cop tanah.⁹

Laporan de Moubray ini perlu dikaji dan diteliti untuk mengetahui kesahihan dakwaan tersebut. Jika ditelusuri Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu atau *Itqan Muluk* dalam fasal 3 misalnya disebutkan dengan jelas aspek syarat menjadi raja, iaitu Islam, Melayu, sempurna (akal dan anggota) dan adil saja yang membolehkan seseorang dilantik sebagai sultan. Malah, terdapat beberapa peruntukan dalam Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu ini yang menjelaskan pertimbangan atas dasar agama, antaranya:

1. Agama bagi negeri Terengganu ialah Islam. Kerajaan Terengganu dianggap Kerajaan Islamiyah Melayuiyah, yang menjadikan Islam sebagai agama negeri dan kerajaan, manakala agama lain dibenarkan diamalkan dengan aman.¹⁰

2. Syarat bagi pelantikan Raja,¹¹ Jemaah Menteri, Menteri Besar¹² dan Ahli al-Halli wa-al-‘Aqdi (Jemaah Pangkuan Negeri) hendaklah beragama Islam.¹³ Walau bagaimanapun, Ahli Mesyuarat Kerajaan tidak semestinya beragama Islam atau berbangsa Melayu.¹⁴ Peruntukan ini memperlihatkan bahawa Raja merupakan Ketua Agama Islam.¹⁵
3. Hukum syarak dijadikan rujukan dan ikutan. Undang-undang Islam diterima dan dilaksanakan tanpa sebarang tokok tambah. Misalnya, Kerajaan tidak berkuasa menggubal, meminda atau menambah mengenai perkara agama dan hukum syarak kerana itu daripada Allah SWT.¹⁶ Rumah dan kampung kediaman Raja boleh diwarisi berdasarkan hukum syarak.¹⁷
4. Hukum syarak dijadikan pertimbangan nilai dalam pemerintahan atau memutuskan sesuatu tindakan. Misalnya, peruntukan yang menyatakan Raja yang bersifat keji yang tidak dibenarkan hukum syarak boleh diganti,¹⁸ dan Menteri yang melakukan dosa pada hukum syarak boleh dipecat.¹⁹ Hari-hari kebesaran Islam amat dihormati, seperti tidak mengadakan mesyuarat Kerajaan pada bulan Ramadan, pada hari-hari kebesaran Islam atau kelepaan am kecuali kerana darurat.²⁰
5. Penglibatan alim ulama dalam pemerintahan. Keadaan ini berdasarkan kesaksian dan persetujuan pada penggubalan undang-undang tubuh ini yang melibatkan ulama Terengganu pada masa itu, iaitu Engku Syed (Syed Abdul Rahman) bin Muhammad al-Idrus (Tok Ku Paloh), yang berpangkat “Syeikh al-Ulama” dan Tuan Dalam (Syed Mustafa) bin Muhammad al-Idrus yang berpangkat “Ulama”.

Dalam aspek pemelihara negeri pula, Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu ini memperuntukkan bahawa Raja dan pembesar negeri mempunyai batas tugas tertentu. Batasan ini penting supaya *status-quo* negeri Terengganu dapat dipertahankan. Antara peruntukan yang penting bagi tujuan ini ialah:

1. Raja yang memerintah mestilah sihat, waras dan tidak diganggu pemerintahannya. Raja boleh berhenti memerintah sekiranya uzur.²¹ Bekas Raja yang masih hidup hendaklah tidak mengganggu pemerintahan Raja yang baharu, bagi mengelak wang sara hidup daripada disekat.²² Begitu juga bagi waris ganti Raja atau Menteri atau pembesar yang cuba membuat khianat untuk mendapatkan pangkat yang lebih tinggi, boleh dihukum mati atau dibuang negeri, serta pangkat dan sara hidupnya dikembalikan kepada Kerajaan.²³

2. Penggubalan undang-undang atau sebarang tindakan untuk meminda undang-undang hendaklah dicapai menerusi Mesyuarat Kerajaan.²⁴
3. Raja atau pembesar digalakkan menjalinkan persahabatan dengan negara lain, khususnya Kerajaan British (Inggeris).²⁵ Kerajaan digesa supaya berpegang teguh dengan Perjanjian antara Terengganu dan British yang ditandatangani pada 22 April 1910M, bersamaan 12 Rabiulakhir 1328H untuk menerima Ejen British.²⁶ Walau bagaimanapun, Raja²⁷ dan Menteri²⁸ ditegah melakukan perjanjian dengan kuasa Eropah atau Barat atau mana-mana kuasa untuk menyerahkan negeri kepada kuasa tersebut.

Oleh sebab penggubalan Undang-undang bagi Diri Kerajaan Negeri Terengganu 1911 ini berlaku pada zaman pemerintahan Sultan Zainal Abidin III (1881-1919), iaitu Zaman Kegemilangan Islam di Terengganu, maka kerajaan mendapat sokongan yang padu daripada ulama tempatan. Istana menjadi antara tempat pusat perbincangan sesama mereka.

Pengaruh Islam dan ulama ini begitu terserlah dalam Undang-undang Diri bagi Kerajaan Negeri Terengganu, sama ada sebagai rujukan undang-undang atau penasihat dalam perkara hukum syarak. Malah, sejak zaman pemerintahan Sultan Zainal Abidin III, institusi ulama melalui jawatan kadi, mufti dan syeikhul Islam telah bertapak kukuh dan mereka menjadi pakar rujuk dalam persoalan undang-undang.²⁹ Kedatangan ulama dari Baghdad, Hadralmaut dan Patani ke Terengganu sejak awal abad ke-16 sehinggalah zaman kemudiannya dipercayai usul kepada institusi itu kini.³⁰ Pada zaman Sultan Zainal Abidin III, ulama telah dilantik sebagai hakim dan ada antaranya diberi amanah memegang kuasa tertinggi dalam bidang undang-undang. Misalnya, jawatan Pesuruhjaya Hal Ehwal Agama dan Keadilan juga pada masa yang sama memegang portfolio sebagai Menteri Keadilan dan Agama bagi negeri Terengganu. Maka, tidak hairanlah hukum Islam dimartabatkan pada kedudukan tertinggi di negeri Terengganu melalui penglibatan penuh para ulama dalam Jawatankuasa Mesyuarat Kerajaan Negeri.³¹ Malah Tuanku al-Sultan dinasihati bahawa fardu ain atas pemerintah untuk mempertahankan negeri daripada orang asing dan kafir *harbi* (yang boleh diperangi).³²

Pengaruh Inggeris kurang mendapat tempat dalam Kerajaan Terengganu dan keadaan ini menyebabkan pengaruhnya berkembang sedikit lewat jika dibandingkan dengan negeri lain. Sejak tahun 1902, pihak Inggeris telah memujuk Kerajaan Negeri untuk menerima Penasihat British melalui kedatangan Gabenor Negeri-negeri Selat, Sir Frank Swettenham di Kuala Terengganu. Sultan Zainal Abidin III enggan menandatangani surat perjanjian tersebut kerana perbezaan agama dan

mengganggu kuasa politik orang Melayu Islam di negeri sendiri. Tambahan pula pada tahun sebelum 1909, Terengganu masih lagi berada di bawah naungan Siam sehinggalah termaterai Perjanjian Inggeris-Siam (Perjanjian Bangkok) pada bulan Mac 1909. Perjanjian ini meletakkan Terengganu di bawah naungan Inggeris dan terhentinya penghantaran “bunga emas” sebagai ufti kepada Raja Siam selang tiga tahun sekali.

Berdasarkan perubahan ini, pada bulan Julai 1909, Sir John Anderson, Gabenor Negeri-negeri Selat yang baharu telah datang melawat Terengganu. Kedatangan ini untuk mengadakan perjanjian bagi menempatkan pegawai British di negeri ini. Setahun kemudian, iaitu pada tahun 1910, seorang Ejen British mula dilantik di negeri Terengganu, iaitu W.L. Conlay. Sultan Zainal Abidin III bagaimanapun menolak perjanjian ini dan tidak menerima kemasukan orang Inggeris dalam pentadbiran negeri Terengganu. Perbezaan pandangan ini akhirnya selesai apabila Terengganu bersetuju menandatangani perjanjian dengan Kerajaan British pada 22hb. April 1910. Perjanjian ini mengiktiraf Terengganu sebagai “*a self-governing Malay-Muhammadan State*”³³ sebagaimana terma perjanjian yang bertulis, iaitu:³⁴

“Bahawa inilah surat perjanjian yang ditetapkan di dalam beberapa perkara yang berkenaan di antara Kerajaan yang Maha Besar Benua Inggeris dan Kerajaan Negeri Terengganu yang Islamiyah al-Melayuiyah yang berkerajaan sendiri”.

Dengan berkuat kuasa Perjanjian ini, Terengganu menerima secara rasminya pelantikan Ejen British (*counsellor office*). Ejen British ini, walau bagaimanapun, tidak mempunyai apa-apa kuasa melainkan sebagai konsul Inggeris sahaja, yang berfungsi untuk mewakili Kerajaan British dan menjaga kepentingan mereka di Terengganu. Hal ini kerana Terengganu merupakan sebuah negeri yang bebas dan berdaulat (*absolute independence of Terengganu*).³⁵ Berasaskan kuasa sebagai ejen, pihak Inggeris hanya bertindak sebagai penasihat kepada Hakim dalam kes yang melibatkan rakyat British, dan bukannya bertindak sebagai “hakim” sebagaimana yang berlaku di Mahkamah Bersama (*The Joint Court*) yang diamalkan di Negeri-negeri Melayu Bersekutu. Wakil British ini hadir dengan surat kuasa yang diberikan oleh Sultan dan bukannya atas kapasiti salah seorang daripada pegawai kehakiman.³⁶

Jelaslah bahawa pada zaman Sultan Zainal Abidin III Inggeris sukar memberi nasihat dan mengawal pentadbiran Kerajaan Terengganu. Raja dan pembesar Melayu bertindak pesimis dan prejudis terhadap orang Eropah. Sikap dan persepsi orang Melayu Terengganu ini amat jelas ditunjukkan melalui Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu yang meletakkan peruntukan khusus supaya Kerajaan menjaga negeri Terengganu dengan baik dan tidak serah milik negeri Terengganu kepada

kuasa Eropah.³⁷ Pada tahun 1913, ejen British yang baharu dibenarkan menduduki Majlis Mesyuarat Kerajaan tetapi tidak sebagai ahli yang sah.³⁸

Akhirnya pada 24 Mei 1919, British berjaya melantik Penasihat British yang sah di Terengganu melalui perjanjian yang ditandatangani oleh Sultan Muhammad menggantikan ayahandanya, Sultan Zainal Abidin III. Kejayaan ini hasil muslihat British setelah berjaya menubuhkan Suruhanjaya Menyiasat Trengganu pada tahun 1918 yang kemudiannya merumuskan mengenai kelemahan Kerajaan Negeri dalam pentadbiran undang-undang dan tidak cekap.³⁹ Dalam Fasal 11 Perjanjian ini dicatatkan bahawa Sultan Terengganu akan menerima Penasihat British, menyediakan tempat kediaman di Terengganu dan nasihatnya hendaklah diminta serta diikuti dalam semua perkara pentadbiran kecuali agama Islam.⁴⁰ Fasal ini selaras dengan peruntukan Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu yang menggalakkan Kerajaan untuk mempunyai hubungan persahabatan dengan Inggeris.⁴¹

Penglibatan British dalam pentadbiran Terengganu selepas berkuat kuasa Perjanjian Terengganu dengan Great Britain 1919 yang ditandatangani oleh Sultan Muhammad telah membawa perubahan besar pentadbiran Terengganu. Wakil British tidak mempunyai kuasa dalam pentadbiran, tetapi dengan berkuatkuasanya perjanjian tersebut sultan mesti meminta dan mematuhi nasihatnya meliputi segala aspek, kecuali agama Islam dan adat Melayu. Secara zahirnya, Sultan Terengganu masih dapat mengekalkan kedudukan agama Islam dan Melayu. Namun, jika diteliti, kedudukan agama Islam mengalami perubahan. Pentadbiran British menyifatkan Islam tidak boleh digabungkan dengan pentadbiran harian misalnya, pentadbiran tanah (yang dirujuk sebagai sekular). Langkah British memisahkan Islam daripada pentadbiran ini bererti menyentuh kedudukan dan maruah Melayu. Sultan Terengganu dan pembesar mengambil perhatian terhadap perubahan dan pembaharuan yang dibawa oleh British dalam pentadbiran Terengganu terutama dalam mengekalkan status Islam dan Melayu. Misalnya dalam pembentukan mahkamah di Terengganu, Mahkamah Besar di bawah arahan Sultan dan hakimnya pula Melayu. Mahkamah Rayuan pula, diketuai oleh Penasihat British, tetapi dibantu oleh dua pegawai beragama Islam, mahir dalam undang-undang Islam dan kedua-duanya dilantik oleh Sultan dengan nasihat Jemaah Menteri.⁴²

Sumber undang-undang Islam di Mahkamah Terengganu pada zaman awal berteraskan rujukan kitab tradisional berbahasa Arab. Setelah kedatangan Inggeris, pengaruh Barat dan semangat undang-undang *common law* yang dilaksanakan di Negeri-negeri Melayu Bersekutu telah memberi kesan kepada pelaksanaan undang-undang di Terengganu. Menurut rekod bahawa sejak tahun 1900-an, hukuman jenayah Islam sebagaimana dalam kitab fekah tidak lagi dilaksanakan tetapi telah bertukar kepada sistem denda yang berasaskan undang-undang Barat.⁴³ Pengaruh Barat mula

muncul kemudiannya, dan Majlis Mesyuarat Negeri Terengganu berasaskan sistem moden diperkenalkan pada tahun 1912.

Semenjak itu, riak ketidakpuasan hati rakyat Terengganu mulai kelihatan. Misalnya ketika pemerintahan Sultan Sulaiman Badrul Alam Shah, berlaku bantahan, tentangan dan kebangkitan menentang peraturan baharu yang diperkenalkan dan dikuatkuasakan di Terengganu setelah British terlibat dalam pentadbiran. Peraturan itu dirujuk sebagai peraturan kafir kerana diperkenalkan oleh pegawai British. Tentangan ini dipimpin oleh Haji Abdul Rahman Limbong dan Sultan Sulaiman Badrul Alam Shah, dan Dato' Seri Amar Diraja Haji Ngah Muhammad terbukti terlibat. Tentangan pada tahun 1928 ini didakwa berpunca daripada wujudnya hubungan yang tidak baik antara petani dengan golongan istana. Walhal sebelum meletusnya kebangkitan di Terengganu telahpun berlaku tentangan pada tahun 1922 dan 1925.⁴⁴ Bahkan, Haji Abdul Rahman Limbong juga merupakan penerus perjuangan golongan bangsawan sebelumnya, mempertahankan dan mengukuhkan Melayu dan Islam.⁴⁵ Kebangkitan ini meletus setelah hampir 19 tahun British dalam pentadbiran Terengganu.

Penglibatan British dalam pentadbiran Terengganu telah membawa kepada pengenalan peraturan baharu, seperti diwajibkan mengambil pas untuk membuat huma, menebang kayu, membuka tanah dan mengambil hasil hutan. Selain itu, diadakan juga peraturan baharu mengenai hasil tanah dan pendaftaran tanah serta menyekat rakyat daripada memburu binatang liar. Mereka hanya boleh memburu dengan syarat mendapatkan lesen terlebih dahulu daripada kerajaan.⁴⁶ Semua peraturan ini tidak wujud sebelum British campur tangan dalam pentadbiran Terengganu. Sebelum ini penduduk Terengganu bebas membuka tanah, membuat huma, mengambil hasil hutan, memburu malah tidak ada sistem cukai tanah di Terengganu.

Peraturan baharu ini menimbulkan kegelisahan terutamanya dalam kalangan penduduk desa. Keadaan petani yang pada keseluruhannya miskin, dan kehidupan seharian susah, menambahkan lagi resah gelisah mereka. Mereka dikehendaki mengambil pas yang kadangkala memakan masa setengah jam atau satu batu perjalanannya. Keadaan ini mengganggu aktiviti sara hidup mereka. Untuk mendapatkan pas, mereka terpaksa meninggalkan pekerjaan harian. Sekiranya pas tidak diambil, mereka akan ditangkap, dipenjarakan dan dibicarakan. Ternyata kehadiran British dan penglibatannya dalam pentadbiran, dan pengenalan undang-undang Barat di Terengganu, telah membangkitkan perasaan tidak puas hati dalam kalangan ulama dan beberapa pegawai pentadbir serta masyarakat desa negeri Terengganu. Penglibatan British dalam pentadbiran dan pengenalan peraturan baharu ini menimbulkan rasa tidak puas hati dalam kalangan masyarakat pedalaman Terengganu. Rasa tidak puas hati timbul kerana banyak perkara yang sebelum ini

diselesaikan atau berjalan berdasarkan landasan agama Islam yang mereka junjung selama ini, dan berjalan dengan baik, dan sekarang dilaksanakan berdasarkan undang-undang Barat, yang menyusahkan hidup mereka.

Memandangkan timbulnya perasaan tidak puas hati dalam kalangan rakyat Terengganu terhadap pengenalan peraturan baharu yang dibawa oleh pegawai British, de Moubray cuba mengaitkan berlakunya tindakan kekasaran terhadap petani kerana Yang Dipertuan yang mengeluarkan cop kurnia kepada orang tertentu. Jika diteliti proses pemberian hak milik tanah, jelas terdapat keraguan pada laporan tersebut. Contohnya, kebanyakan tanah yang diberikan cop kurnia merupakan kawasan di Kemaman yang merupakan tempat terdapat banyak bahan galian. Akan tetapi, jika kebangkitan 1928 dikaitkan dengan penindasan sultan melalui cop kurnia, mengapakah penduduk Kemaman tidak terlibat dengan kebangkitan 1928 seperti yang dilaporkan oleh Pesuruhjaya Tanah dan Galian tersebut? Daripada penelitian didapati pegawai British di Terengganu telah berusaha untuk menghapuskan cap kurnia, zuriat, dan cap kuasa yang dikeluarkan oleh Sultan Zainal Abidin III (1881-1918), iaitu pada masa Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu dilaksanakan.

Usaha ini dapat dilihat pada tahun 1921 Pesuruhjaya Tanah dan galian mengajukan surat kepada Setiausaha Kerajaan supaya membatalkan cap kuasa yang dimiliki oleh pemilik tertentu.⁴⁷ Cap kuasa ini memberi kuasa kepada pemegangnya mengusahakan tanah dalam kawasan tertentu. Oleh sebab Pesuruhjaya Tanah dan Galian tidak senang hati dengan pemberian hak milik melalui cop kurnia, maka dicadangkan supaya amalan itu dibatalkan. Akhirnya cadangan tersebut dibawa ke Majlis Mesyuarat Negeri dan dipersetujui ahli majlis pada 22.2.1924. Maka, cop kurnia milik Imam Yusof ditarik balik dengan alasan surat kuasa ini tidak dikeluarkan oleh kuwen (*Queen*).⁴⁸ Senario ini memperlihatkan kejayaan British (atas usaha Pesuruhjaya Tanah dan Galian) dalam penghapusan cop kurnia yang sebelum ini dikeluarkan oleh Sultan Zainal Abidin III. Sekiranya dikaitkan surat kuasa atau cop kurnia dengan kegelisahan, kesusahan dan protes rakyat Terengganu ternyata tidak munasabah sekali. Tambahan pula, semasa kebangkitan rakyat Terengganu di Telemong pada 1925, ramai golongan kerabat diraja dan golongan istana terlibat, misalnya puteri Sultan Zainal Abidin III dan juga Tengku Nik Maimunah saudara Sultan Sulaiman Badrul Alam Shah.⁴⁹ Kesusahan yang timbul bukanlah disebabkan oleh cop kurnia, sebaliknya keberhasilan pihak British dalam usaha menghapuskan penggunaan surat kuasa melalui cop kurnia, cop zuriat dan cop kuasa.

Berdasarkan perbincangan dalam makalah ini menunjukkan bahawa sultan pada masa itu terdiri daripada mereka yang faham tentang kaedah agama di samping mendapat nasihat daripada para menteri dan pembantu lainnya terutama mufti dan ulama. Misalnya, peraturan tanah mengikut ketatanegaraan Melayu tradisional,

sesiapa sahaja boleh memiliki tanah, dan mereka tidak dikenakan cukai tanah, cukai sewa tanah dan cukai atas aktiviti tempatan. Kesusahan rakyat amat diambil kira dalam penyediaan peraturan ini. Pada mulanya, Sultan Zainal Abidin III cuba mengenakan cukai di tempat yang sepatutnya, seperti yang dijalankan di negeri lain, tetapi perkara itu telah dihalang oleh Datok Amar Seri Diraja Ngah Muhammad yang memikirkan kesusahan yang akan dihadapi oleh rakyat. Mengenakan cukai berterusan akan menyebabkan rakyat menderita. Sumber kewangan yang lain diperoleh daripada cukai “Labuh Batu” yang dikenakan pada perahu, wangkang, tongkang dan sebagainya. Hasil lain yang diperoleh ialah daripada tanah bijih dan sebagainya. Oleh yang demikian, dakwaan yang mengatakan bahawa kebangkitan rakyat Terengganu kerana kekerasan yang dilakukan oleh golongan istana melalui cop kurnia sukar diterima. Pada pandangan golongan agamawan dan rakyat Terengganu umumnya menyifatkan pengenalan peraturan baharu oleh British di Terengganu merupakan undang-undang kafir, dan undang-undang kafir perlu ditentang.⁵⁰

Secara keseluruhannya dapatlah dirumuskan bahawa kesedaran untuk mewujudkan Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu lahir hasil daripada kesungguhan untuk menyelamatkan Terengganu daripada dikuasai oleh pihak British. Dengan adanya fasal penegasan yang dibuat dalam undang-undang ini, pihak British terpaksa berhati-hati sebelum menghantar wakil mereka. Dengan adanya Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu, 1911, negeri Terengganu dapat dipertahankan sekurang-kurangnya sehingga Perang Dunia Pertama.

Undang-undang ini kemudiannya mengalami beberapa pindaan seperti pada tahun 1948⁵¹ dan 1950.⁵² Peruntukan mengenai “Islam” dalam Fasal 51 (1911) sebelum ini dipinda dan dijadikan Fasal 3, Bab yang Pertama, iaitu peruntutannya mencontohi peruntukan Perlembagaan Persekutuan (Perkara 3), iaitu:⁵³

Adalah ugama negeri ini hendaklah Ugama Islam sebagaimana yang dahulu-dahulu dipegang dan dijalankan dalam negeri; dengan syarat segala ugama lain bolehlah dijalankan dengan aman dan sempurna oleh mereka-mereka yang memegang ugama-ugama itu di dalam mana-mana bahagian negeri.

Peruntukan ini bukan sahaja terus mengiktiraf kedudukan Islam sebagai agama negeri, malah memperaku bahawa agama ini telah lama diamalkan dan dilaksanakan di negeri Terengganu. Pengaruh Islam di Terengganu terus berkembang dan bertahan, hasil sokongan Tuanku al-Sultan, para pembesar dan institusi ulama. Senario ini diakui oleh pengkaji sejarah terkemudian melalui catatan berikut:⁵⁴

... of all Malay States (including the States of Kedah and Kelantan) it was perhaps in Trengganu that the influence of religion had become the most widespread and decisive political factor by the turn of the present century.

Terkini pada tahun 2003, pindaan terhadap fasal 3 diperkemas dengan memasukkan senarai rujukan kepada undang-undang Islam yang dilaksanakan. Fasal ini merupakan fasal tambahan kepada Fasal 3 (Bab yang Pertama), dengan menambahkan Fasal 3A kepada Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu, iaitu:

IIIA. For the purpose of Article III, Muslim Religion being the religion of the State. Al-Quran, Al-Sunnah, Ijma' and Qiyas shall be the basic sources of Shyariah Laws to which references shall be made in order to determine the true teaching and practice of Shyariah in the State of Terengganu.

Peruntukan ini menjelaskan lagi rujukan hukum syarak dengan berdasarkan sumber hukum yang disepakati oleh para ulama mazhab.

KESIMPULAN

Berdasarkan perbincangan tentang keistimewaan Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terenggan atau *Itqanul Muluk*, 1911, jelas memperlihatkan kesungguhan sultan dalam mempertahankan dan mengekalkan Melayu Islam. Namun, Terengganu tidak berupaya menahan kemaraan British. Dengan berkuatkuasanya Perjanjian Bangkok 1909, British datang ke Terengganu untuk mengambil alih teraju pemerintahan. Walau bagaimanapun hasrat British tidak tercapai apabila Sultan Zainal Abidin III menolak kedatangan British. Akan tetapi, dengan kelicikan dan usaha lain, British akhirnya berjaya mengikat perjanjian dengan Terengganu pada tahun 1910. Untuk menghalang penglibatan British dalam pentadbiran, kerajaan Terengganu mengambil langkah melalui Perlembagaan 1911, cuba mempertahankan dan mengekalkan status Melayu Islam. Sehingga kini, pengukuhan Melayu Islam masih terakam dalam Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu yang menyatakan bahawa Kerajaan Terengganu ialah Melayuiyyah dan Islamiyah. Tradisi intelektual yang berkembang pesat sejak zaman-berzaman menjadikan negeri Terengganu tanah yang subur dengan perkembangan ilmu Islam dan penghayatan agama yang kukuh dalam kalangan masyarakatnya, di samping penguatkuasaan undang-undang Islam dalam segenap aspek kehidupan umat Islam. Hal ini kerana Undang-undang bagi Diri Kerajaan Terengganu itu sendiri merupakan sebuah perlembagaan Islam. Unsur penting dalam sebuah pemerintahan Islam, seperti peruntukan Islam sebagai sebuah

agama negeri, kedaulatan syariat, hukum Islam, dan keadilan sosial ialah unsur yang mencirikan sesebuah negeri itu sebagai sebuah negeri Islam. Oleh yang demikian, *Itqanul Muluk* merupakan kebanggaan dan warisan perundangan Islam Kesultanan Melayu negeri Terengganu.

NOTA

- 1 M.C., Sheppard, 1949. "A Short History of Trengganu", dlm. *JMBRAS*, v. XXII, part 3; Shafie Abu Bakar, 1975. "Pengislaman Terengganu dan Tradisi Keintelektualannya" dlm. *Jubli Emas 1925-1975*, Kuala Terengganu: Madrasah al-Sultan Zainal Abidin, hlm. 7.
- 2 Khoo Kay Kim, 1974. "Kuala Terengganu: International Trading Centre" dlm. *Malaysia in History*. Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia, hlm. 16.
- 3 Syed M. Naquib Al-Attas, 1969. *Preliminary Statement on a General Theory of Islamization of the Malay Indonesia Archipelago*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, hlm. 12.
- 4 Fasal 3, "Tertib Raja".
- 5 Fasal 8, "Mustahak di atas Raja bermesyuarat"
- 6 Fasal 6, 7, 9 dan 10.
- 7 Syed M. Naquib, 1970. *The Correct Date of the Trengganu Inscription*. Kuala Lumpur: Muzium Negara; M. B. Hooker, 1976. "The Trengganu Inscription in Malaysia Legal History" dlm. *JMBRAS*, v. 49, part 2.
- 8 Perkara ini dapat dirujuk pada laporan George Alexander de Chazal de Moubray bertajuk "Peraturan Berkenaan cap-cap" bertarikh 28 Zulkaedah 1346 (19 Mei 1928). Beliau merupakan Pesuruhjaya Tanah dan Galian Terengganu.
- 9 SUK Tr. 1376/1346, Pesuruhjaya Tanah dan Galian Terengganu (de Moubray) kepada Setiausaha Kerajaan Terengganu, 28.11.1346 (19 Mei 1928).
- 10 Fasal 51
- 11 Fasal 2
- 12 Fasal 24 & 25
- 13 Fasal 5
- 14 Fasal 39
- 15 Wan Ramli Wan Mohammad, 1993. *Pengakuan Tengku Ali Mengapa Saya diturunkan dari Takhta Terengganu*. Kuala Lumpur: Penerbit Fajar Bakti Sdn. Bhd., hlm. 72-73.
- 16 Fasal 36
- 17 Fasal 18
- 18 Fasal 3
- 19 Fasal 7
- 20 Fasal 42
- 21 Fasal 16

22 Fasal 17 & 19

23 Fasal 52

24 Fasal 37

25 Fasal 47

26 Fasal 48

27 Fasal 14

28 Fasal 26

29 Dato' Setia Jasa (MISBAHA: 1989), "Sepintas Lalu Jabatan Hal Ehwal Agama Terengganu", *PESAKA V*, Monograf Lembaga Muzium Negeri Terengganu, Kuala Terengganu, hlm. 101-109.

30 Kedatangan "Shariff Muhammad" dari Baghdad. Haji Muhammad Salleh Awang, 1954. *Mengkaji Sejarah Trengganu*. Jilid 1. Singapura: Al-Ahmadiyah Press, hlm. 22-23.

31 *The Agent's Journal*, 17th June 1916, CO 273/446 Desp. 235, hlm. 37.

32 Nik Anuar Nik Mahmud, "Terengganu: Benteng Terakhir Melayu Islam" dalam *Kolokium Peradaban Melayu Kawasan Timur Ke-2*, anjuran Dewan Bahasa dan Pustaka Wilayah Timur di Grand Continental Terengganu pada 3-5 Oktober 2003, hlm. 2.

33 W. G. Maxwell & W. S. Gibson, 1924. *Treaties and Engagement Affecting the Malay States and Borneo*. London, hlm. 113; Roland Braddell, 1931. *The Legal Status of the Malay States*. Singapore: The Malaya Publishing House Limited, hlm. 27.

34 Nik Anuar Nik Mahmud, "Terengganu: Benteng Terakhir Melayu Islam" dalam *Kolokium Peradaban Melayu Kawasan Timur Ke-2*, anjuran Dewan Bahasa dan Pustaka Wilayah Timur di Grand Continental Terengganu pada 3-5 Oktober 2003, hlm. 2.

35 Roland Braddell, 1931, hlm. 28.

36 Mahkamah *Joint Court* ditubuhkan pada tahun 1909-1910 dengan kelulusan Majlis Mesyuarat Negeri atas desakan wakil Inggeris bagi membicarakan kesalahan oleh rakyat Negeri Selat. Report on the State of Trengganu for the year 1915.

37 Fasal 14.

38 Chan Su-Ming, "Kelantan and Trengganu 1909-1939" dlm. *JMBRAS*, v. 38, part 1, hlm. 183, 1965.

39 Dinamakan "Suruhanjaya Buckmill" yang diketuai oleh Sir John Alexander Strachey Buckmill, Hayes Marriott dan Frederick Mitchell Elliot. Suruhanjaya ini menyiasat pentadbiran Kemaman, penjara dan kes rogol oleh Sayyid Mohammed terhadap Tengku Selamah. Lihat Abdullah Zakaria Ghazali, 1982. "Perubahan dalam Pentadbiran Terengganu 1893-1942" dlm. *Malaysia dari Segi Sejarah*. Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia, hlm. 72-73; M. C. ff. Sheppard, 1983, "A Short History of Trengganu" dlm. *Papers Relating to Trengganu*. Kuala Lumpur: The Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society, hlm. 60.

40 *His Highness the Sultan of Trengganu will receive and provide a suitable residence*

for a British Officer to be called the British Adviser, who shall live within the State of Trengganu, and whose advice must be asked and acted upon in all matters affecting the general administration of the country and all questions other than those touching the Muhammadan religion.

- 41 Fasal 47.
- 42 Alwee bin Jantan, 1958. *“Trengganu 1945-1957: A Study in Political Development”*. Latihan Ilmiah yang tidak diterbitkan, Jabatan Sejarah, Universiti Malaya, hlm. 14; lihat juga Abdullah Zakaria bin Ghazali, TRENGGANU: Tokoh, Pentadbiran dan Perjuangan, hlm. 134.
- 43 *The Agents’s Journal*, 2nd August 1909, CO 273/351 Desp. 303, hlm. 195; Hugh Clifford, “Report of An Expedition into Trengganu and Kelantan in 1895” dlm. *MBRAS*, Reprint No. 13 1992. Kuala Lumpur: The Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society, hlm. 81 (1st published *JMBRAS*, v. 34, part 1 (1961)).
- 44 C.O 717/61. S. Cairne, 8 January 1929.
- 45 Abdullah Zakarian bin Ghazali, 1976. *“Kekacauan dan Kebangkitan Terengganu, 1921-1928”*. Tesis M.A. yang tidak diterbitkan, Jabatan Sejarah, Universiti Malaya.
- 46 MBOF.Tr 662/1341, “Undang-undang Kawalan Binatang-binatang Buas.”
- 47 Abdullah Zakarian bin Ghazali, *Kekacauan dan Kebangkitan Terengganu, 1921-1928*, hlm. 136-137.
- 48 SUK. Tr. 359/1342, Penasihat British kepada Naib Menteri Besar, 5 November 1923.
- 49 Abdullah Zakarian bin Ghazali, *Kekacauan dan Kebangkitan Terengganu, 1921-1928*, hlm. 142-177.
- 50 Abdullah Zakarian bin Ghazali, *Kekacauan dan Kebangkitan Terengganu, 1921-1928*, hlm. 291-300.
- 51 Fasal 48, kesilapan ejaan sejak Undang-undang asal iaitu “tangguh” diubah kepada “teguh.”
- 52 Fasal 34 dipinda.
- 53 Fasal 3 (Bab yang Pertama)
- 54 M. Kamlin, 1977. *History, Politics and Electioneering: The Case of Trengganu*. Kuala Lumpur: Jabatan Sejarah Universiti Malaya, hlm. 11.

RUJUKAN

- 9TO TMB, 460/56. MINUTES Menteri Besar Bil. 119/56, 20 Oktober, 1937.
- Abdullah bin Embong, 1974. *“Sultan Zainal Abidin III, 1881-1918”*. Latihan Ilmiah Sarjana Muda sastera, Jabatan sejarah , Universiti Malaya, Kuala Lumpur.
- Abdullah Zakaria Ghazali, 1982. “Perubahan dalam Pentadbiran Terengganu 1893-1942” dlm. *Malaysia dari Segi Sejarah*. Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia.
- Abdullah Zakaria bin Ghazali, 1976. *“Kekacauan dan Kebangkitan Terengganu, 1921-*

- 1928". Tesis M.A. Jabatan Sejarah, Universiti Malaya.
- Abdullah Zakaria bin Ghazali, 1996. *Trengganu: Tokoh Pentadbiran dan Perjuangan*. Kuala Lumpur: Persatuan Muzium Malaysia.
- Abdullah Al.Majid, "A fragment of the History of Terengganu and Kelantan" dlm. *JSBRAS*, No. 72, May 1916.
- Allen J. de Verem, "Sultan Zainal Abidin III: Possessor of Terengganu and all Districts" dlm. *MIH*, 12, 1, June 1962.
- Allen, J. de Vere, "The Ancient Regime in Trengganu 1909-1959" dlm. dalam *JMBRAS*, v. XXXXI, part 1, 1968.
- Alwee bin Jantan, 1958. "*Trengganu 1945-1957: A Study in Political Development*". Latihan Ilmiah. Jabatan Sejarah, Universiti Malaya.
- Annual Report Terengganu 1917*.
- Annual Report Terengganu 1924*.
- Braddell, Roland, 1931. *The Legal Status of the Malay States*. Singapore: The Malaya Publishing House Limited.
- BAT. 42/1936. Setiausaha Agama kepada Setiausaha Kerajaan, 7 Januari 1936 9TO TMB, 460/56. Minutes Menteri Besar Bil. 119/56, 20 Oktober, 1937.
- BAT. 42/1936. Setiausaha Agama kepada Setiausaha Kerajaan, 7 Januari 1936. Lihat keterangan lanjut dalam BAT. 1106/1936 dan SU (K) 174/54.
- BAT. 1106/1936 dan SU (K) 174/54.
- Chan Su-Ming, "*Kelantan and Trengganu 1909-1939*" dlm. *JMBRAS*, v. 38, part 1, 1965. CO 273/446 Desp. 235.
- Dato' Setia Jasa. (MISBAHA: 1989). "Sepintas Lalu Jabatan Hal Ehwal Agama Terengganu" dlm. *PESAKA V*, Monograf Lembaga Muzium Negeri Terengganu, Kuala Terengganu.
- Fatimah bte Abdullah, 1976/77. "*Peranan Dato' Seri Amar Diraja (Haji Ngah@Muhammad bin Yusof), Terengganu, 1909-1940*". Latihan Ilmiah, jabatan Sejarah, Universiti Kebangsaan Malaysia, Kuala Lumpur.
- Fasal 3, "Tertib Raja".
- Fasal 8, "Mustahak di atas Raja bermesyuarat"
- Fasal, 2, 3, 5, 6, 7, 9 dan 10, 14, 16, 17, 18, 24 & 25, 26, 36, 37, 39, 42, 47, 48
- Fasal 51, Fasal 52
- Fasal 48, kesilapan ejaan sejak Undang-undang asal, iaitu "tangguh" diubah kepada "teguh".
- Fasal 34 dipinda.
- Fasal 3 (Bab yang Pertama)
- Hooker, M. B., "The Trengganu Inscription in Malaysia Legal History" dlm. *JMBRAS*, v. 49, part 2, 1976.
- Hugh Clifford, "*Report of An Expedition into Trengganu and Kelantan in 1895*" dlm. *MBRAS*, Reprint No. 13, 1992. Kuala Lumpur: The Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society, h. 81 (1st published *JMBRAS*, v. 34, part 1 (1961)).
- Khoo Kay Kim, 1974. "Kuala Terengganu: International Trading Centre" dlm. *Malaysia in History*. Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia.

- Maxwell, W. G. & Gibson, W. S., 1924. *Treaties and Engagement Affecting the Malay States and Borneo*. London.
- M. Kamlin, 1977. *History, Politics and Electioneering: The Case of Trengganu*. Kuala Lumpur: Jabatan Sejarah Universiti Malaya.
- Muhammad Salleh Awang, 1954. *Mengkaji Sejarah Trengganu*. Singapura: Al-Ahmadiyah Press, J. 1.
- Nik Anuar Nik Mahmud, 2003. "Terengganu: Benteng Terakhir Melayu Islam" dalam *Kolokium Peradaban Melayu Kawasan Timur Ke-2*, anjuran Dewan Bahasa dan Pustaka Wilayah Timur di Grand Continental Terengganu pada 3-5 Oktober 2003.
- Report on the State of Trengganu for the year, 1915*.
- Roland Braddell, 1931. *The Legal Status of the Malay States*. Singapore: The Malaya Publishing House Limited.
- Shafie Abu Bakar, 1975. "Pengislaman Terengganu dan Tradisi Keintelektualannya" dlm. *Jubli Emas 1925-1975*, Kuala Terengganu: Madrasah al-Sultan Zainal Abidin.
- Sheppard, M. C., "A Short History of Trengganu", dalam *JMBRAS*, v. XXII, part 3, 1949.
- Syed M. Naquib Al-Attas, 1969. *Preliminary Statement on a General Theory of Islamization of the Malay Indonesia Archipelago*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Syed M. Naquib Al-Attas, 1969. *Preliminary Statement on a General Theory of Islamization of the Malay Indonesia Archipelago*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Syed Muhammad. Naquib, 1970. *The Correct Date of the Trengganu Inscription*. Kuala Lumpur: Muzium Negara.
- The Agent's Journal*, 17th June 1916.
- The Agents's Journal, 2nd August 1909, CO 273/351 Desp. 303.
- Wan Ramli Wan Mohammad, 1993. *Pengakuan Tengku Ali Mengapa Saya diturunkan dari Takhta Terengganu*. Kuala Lumpur: Penerbit Fajar Bakti Sdn. Bhd.
- W.G. Maxwell dan W.S. Gibson, 1924. *Treaties and engagement Affecting the Malay States and Borneo*. London.